

## ЖОҚТАУ

Аяқ, қолым сырқырап, бүкіл денем салығып барады. Қабырғаларым қақырап, қос өкпемнен қыса бастады. Көзімнің оты жарқылдап, басым шытынай сынды. Есім ауып, бір сәт қара түнек басты да, дүние жарқ етіп қайта жанды. Таныс-бейтаныс, бітеу төрт қабырға. Сірә, кітап деп аталса керек, еденнен төбеге дейін сықай тірескен сөрелерге толтыра жиналған. Маған әлденендей қатысы бар. Яғни, менікі, маған тиесілі. Бірақ дәл қазір керегі жоқ. Бұрын керексігем. Не үшін екенін білмеймін. Енді қажетсіз. Бәрі қажетсіз. Қақ төбедегі алты құлақ жарық. Төртегі, терезеге жалғас қабырғадағы, ұзыншақ, күндізгідей аппақ сәуле төгілген, тағы бір жарық көзі. Үстінде әлденендей жабдықтар, ақ парақ, түсініксіз тағы бірдеңелері бар, асты қуыс, төрт бұрышты, ұзыншақ текше. Иә, жазу столы аталады. Оның да маған қатысы болған. Енді бәрібір. Маған ештеңе де керек емес.

Керек. Алыста. Басқа бір әлемде. Немене? Тұманыта үйіріліп, есіме түсті. Менің өткенім. Кешегі, алдыңғы, арғы жылғы... емес. Жас шағым. Мүмкін, жас шағымнан да бұрынғы бұлдыр бір заман. Дәп солай.

Кенет, төрт аяқтап тұрғанымды аңдадым. Сондай ыңғайлы. Өзімді өте жеңіл сезінем. Бар қуатым бойымда. Көкірегімді әлденендей дегбірсіз қуаныш билеп, осы тұрған болмысыма ризашылықпен үнсіз ыржиып, бүктеле шиырылып, секіріп-секіріп алдым. Шолақ құйрығым салқын танауымды қытықтайды. Төрт табаным бірдей қызып тұр. Кітап сөрелерінің шынысынан көрдім, серек құлағым тіп-тік, сойдиган, қатар-қатар азуым жарқ-жұрқ етеді. Тұмсығым өткір, жаурыным күдіс, белім берік, сирағым сіңірлі. Кеудем көріктей, мойным жуан, қатты, Арқам көксұр, бауырым ақшулан, балағым бозғылт, құйрығым қызғылтым реңді; тұла бойымды жапқан қалың, сояу түктерім құлпыра төгіліп тұр. Мен – қызыл шолақ Көк Бөрі. Жарым дүниенің кожасы! Айбындымын, күштімін. Сөз жоқ. Күмәнсіз.

Бірақ көңілімде түйткіл бар еді. Қорқыныш емес, күйік. Және қоңылтақ жалғыздық. Қайтып келмес әлденені аңсау. Не?

Кең дүниеге шығуым керек екен. Сыртқа. Содан соң...

Келер мезетте ығы-жығы көшеде тұрғанымды аңдадым. Шәлдір-шүлдір сөйлескен, қараңдаған кісілер. Маңдайы жарқыраған, көмейінен гүжілдеген әлдебір құбыжық көліктер. Қатар-қатар, қабат-қабат, биік үй, көз шағылған жарық. Қызылды, жасылды, күлгін, сарғыш, мың сан от, азынаған, гуілдеген ию-қио дүние. Мен шамалап тұрмын. Алматы аталса керек бұл кент. Бірақ мен білген Алматы мүлде басқаша тәрізді еді.

Кенет өне бойым мұздап кетті. Біздің жұрт емес. Басқа нәсіл. Бөтен бір әлем. Бәлкім, мен жер асты патшалығына түсіп кеттім. Жоқ. Жер үсті сияқты. Аспанда – кетілген, сопақша, үлкен ай, сүле жұлдыздар. Көше қиылысынан арт жағыма қарап едім, жаңа көтерілген сарғылтым ай астында баяғы, жап-жас Алатаудың қарлы сілемдері сұлбаланады.

Қуанып кеттім. Алатау орнында. Жер бетінде тұр. Демек... Бағытымды түзеп алсам, көзеген жұртыма жетем.

Жер үсті болса да, қатері мол екен. Көңілімді қауіп жайлады. Тезірек кету керек мына таныс аймақ, бейтаныс мекеннен. Құтты жұртым – ордалы ұлысыма жетуім керек.

Байтақ шаһардан қалай құтылғаным есімде жоқ. Тура терістік-шығысқа бет алып.

Самғап келем. Ұшып емес, гулеп. Жер бетімен. Төрт табаным кейде тиіп, кейде тимейді. Іледен ырғып өттім, бұрынғы ағысы жоқ, қалың қамысы, жыныс тоғайы мүлде жойылған. Жетісудан жортып өттім. Баяғы тізбек-тізбек тау, керілген дала. Несі жойылып, несі қалғанын түгендеуге мұрша келмеді. Ертістен қарғып өттім. Ежелгі екпінімен. Әйтпесе, ойбұу, жалдамасам да кешіп өтуге болатындай таязыған, екі қабырғасы бірдей қусырылған. Алтайдың балағына іліндім. Орманы ойылған, өзендері ортайған...

Алатаудың етегінен түскеннен Алтайдың өріне жеткенше қаншама елді мекен ұшырасты. Сирек шамдары бұға шашырап, ұйқы құшағында жатыр. Яғни, ел бар. Мен сырттай болса да сүйінбедім. Мүмкін, басқа ел. Күйінуге тағы да жол жоқ. Мүмкін, өзіміз. Иә, өзіміз. Мына бізді – жоғарыда Көк Аспан, төменде Қара Жер жаралғанда, Тәңірінің алқауымен дүниеге келген, жауын жапырып, төңіректің төрт бұрышын билеген мына бізді ата жұрттан тықсырып, басқа бір нәсілдің келіп орнығуы мүмкін емес. Өзіміз. Өзгерсе де өз әулетіміз. Манағы, бөтен Алматы да. Осылай деп көңіл делбедім.

Орманы ойсырап, өзен-суы тартылса да, Алтай – баяғы Алтын Тақ екен. Мұны мен Бес-Боғдаға тақағанда анық аңдадым. Уа, Тәңірім! Сол калпы! Өрлей шауып, барлығы жеттім бауырына. Кейбір тұста аз-маз шабдар тартып, бұйраланып жатқанымен, баяғы қар. Кеудемді қуаныш кернеп, ұзыншақ, төрт қырлы Мұзтаудың басына бет бұрдым. Міне, ұшар биігі. Аяқ асты, шың үсті, таяу төңірек түгел тап-таза – аппақ ай сәулесінде көгілдір күмістей жарқыраған, өрден ойға төгілген сірі қар. Аспанға астасқан биік шың басы, Тәңірінің көк-ала шатыры Асқар Алтайдың қақ төбесінде тұрмын. Сәл-пәл төмен, кең етекте – тетелес төрт сенгір. Найзадай шаншылып, көкке бағып, мұнарта нұрланып тұр. Бес-Боғда басына бес мүшелде бір рет – Ақ Азбан жылы шығып тұратын едім. Бөрі әулетіне қанат болған жылқы ғой. Биыл – мешін болса керек. Уақа емес. Қайда жүрсе де, қандай кепке түссе де, Бөрі ешқашан маймылға айналмайды.

Мен – Көк Бөрімін! Асыл Анам Алтай – өз орнында тұр. Енді не керек?!

Бетімді аппақ айға бұрып, аппақ қар үстіне шоңқиып отыра бере, болат тұмсығымды Көкке созып, өксіте толғап, қатарынан бес мәрте қайырып, аңырай ұлып алдым. Әлдененің өткенін, келмеске кеткенін кәміл сезінем, бірақ бар үмітім кесілмеген. Жоқтап емес, тілеп ұлыдым. Бес-Боғданың мұз сіреулері жаңғырығып, ай асты күңіреніп кетті. Әлдеқайда сатыр етіп тоң жарылып, суылдай күтірлеп, көшкін басталды. Тәуба! Менің зарлы

тілегім Көк Тәңірінің дәрегейіне жетіпті. Құлағы ашық екен. Құдырет-күші қалпында екен. Тек... кейінгі ұрпағы бар мұратын байыптап айта алды ма? Айта алса, түгелімен қабыл көрді ме? Айтты, қабыл көрді. Өткенге сенім бүгінгі бұлдырға ұласып, көңілім күпті тұрса да, үміт сәулесі себездеп, көкірегіме күш құйылып, қап-қараңғы түнек басқан шығысқа қарай екпіндей ұмтылдым.

Ендігі жол – ылди еді. Елсіз емес сияқты. Бірақ түгендеуге мұрша жоқ. Межелі жерге түн аумап жетуім керек.

Күндік жерді кесе секіріп, айлық жерді алты аттап, ұшыртып келемін. Қарлы биіктер кейін қалды. Орғыл-орғыл таулардан өттім, бұйра-бұлдыр белестен астым. Шағыл-барқан құмнан, жамырай шұбалған өзен, оймақтай үйірілген көлден кеттім. Селдір селеу, бәкене бетегелі қыратқа жеттім. Жүрісім байсал тартты. Бір қалыпты шоқытып келем. Бәрі де таныс өңір. Бәрі де басқаша. Тау аласармаса да, су сарқылмаса да, көзге ілінер нысанның бәрі жұқарған, мен білетін нәрі мен өңінен айрылған.

Орманды таулар басталды. Теріскей беттері ғана түкті. Оның өзі ойдым-ойдым. Қайыңдары қиқы-жиқы, теректері қадау-қадау, қаптаған қарағай ғана. Оның өзі сымбатты, сұңғақ емес, мыж-тыж, мықыр, көріксіз. Бірақ осыған да тәуба айттым. Ойсыраса да, орны бар екен.

Алшақ, аулақ, әрбір тұста, іргесінде азғана мал үйездеген, оты жылтырай құмыққан, кішкентай, жайпақ киіз үйлер байқалады. Яғни, ел ауған, халық тозған, азайған. Соның өзі біздің әулет емес сияқты.

Ата-бабамның жұртын көріп марқайған көкіректегі күмәнді түйткіл алға аттаған сайын күшейе түсті. Бәлкім, шет аймақ; азғана ел орталыққа қарай ұйысқан шығар деп көңіл жұбаттам. Әй, қайдам.

Міне! Ай астында жарқырап жатқан ақ өзен. Орхан! Екі өңірін жапқан қалың тоғайдан түгелге жуық арылыпты. Кенересі кемісе де, ежелгі көркі қалпында, айдыны әсем, суы сұлу. Бағзыдағы Ордалы жазыққа кіре берісте, өзеннің сол жақ қабағына азғана аялдадым. Шөптесін, түйетайлы жардан қиялай түсіп, үнсіз ғана, сырғи ағып жатқан өзеннің қиыршық, қоңыржай тасты жағасын жиектей басып, салқын суды жалдай тоқтадым. Өне бойым шымырап тұрып, етпеттей еңкейіп, баба суымның дәмін таттым. Болмашы балдыр иісі бар, балдай тәтті, кіршіксіз таза су. Сол баяғы су. Тереңіне бойламасам да, бауырыма жеткенше жалдап бардым. Аз-кем тыныс тауып, әлденені есіме түсіре алмай, әжептәуір тұрдым. Содан соң тепсең жағалауға шығып, дүр сілкініп, көк үстінде аунап-аунап алдым. Қалың шалғын емес, майда, тықыр құрақ. Сызы мол, шөбі жұтан қоңыр топырақ. Баяғы топырақ. Иә. Қайда кетуші еді. Бұрынғы топырақ. Уһ!.. Су – бұрынғы. Тау – бұрынғы. Таязса да, тозса да өз орнында тұр. Ел... ел қайда?

Алыста, алда – үйме-жүйме, шашыраңқы, қадау-қадау... әлденендей оттар көрінеді. Біздің жұртқа ұқсамайды. Аздығынан емес. Бітім-болмысынан. Міне, қазір мен жайпақ жағалауында айран-асыр болып отырған Орханның қос өңірі сыңсыған ел еді. Мына сол қабақ – көлденені құнан шаптырым, ұзындығы екі көш жер – қаптаған киіз үй болатын. Иін тіресе, іргелей қонған неше мың ақ үй. Көшпелі қала. Көшпелі, сыңсыған,

қалың жұрттың қақ ортасында – қара жерге тамыр тартып, нық орнаған сәулетті шаһар – айбынды Түрік елінің астана байтағы – Орда-Балық! Мызғымас ұстын, мәңгілік ұйтқы!

“Жоғарыдан көк аспан құламаса, төменнен қара жер айрылмаса, түрік жұрты, сенің айдыныңа кім шендеспек, еліңе кім қатер келтірмек?! Шыққан күн шапағымен жаралдың, күн сөнгенше жасайсың!”

Өзенді құлдап, орғи шаптым. Манағы жайдақ оттарды аттап өттім, кең жазыға, бір кездегі шалқар жазыға шықтым. Оң қанатта – сирек талды өзен. Сол қанатта – бағзыдағы бар ағашынан айрылған жалаңаш қырқалар. Табан астым – шаңы шыққан қоңыр күлгін топырақ. Баяғыда ақшаңқан киіз үйлер тігілген көкорайды, сірә, қайткенде де өнім бермейтін егін егу үшін, астын үстіне төңкере жыртқан. Енді егін де жоқ, шөп те жоқ. Сирек курай, ойдым-ойдым жусан ғана байқалады. Жайлап алға жылжыдым. Тағы да көкорай. Яғни, жапырылған көк шалғын емес, жыртылмаған, тықыр тепсең. Тегі, жауын аз, мал көп-ау деп ойладым. Бұл да жақсы. Малдың көбі. Бірақ ел жоқ еді. Қырқаны көбелей қонған бірлі-жарым киіз үйлер ғана байқалады. Сірә, шеткі қарауыл, түнгі жасауылдар. Сірә, Орда-Балық жайылып өскен, қабаттаса кеңейіп, тақау іргедегі ел түгел аулағырақ барып қонған. Міне, үнсіз ай жарығында алда, кең алқаптың қақ төсінде қарауыта созылған белең көрінеді. Қала ма, әлде кейіннен жапсырылған қосымша құрылыс, сыртқы белдеу ме...

Һу-о, һу-уа-аа!!..

Белдеу емес, белес екен. Белес емес, үйінді екен. Ғаламат қала, айдынды, айбарлы қала, үш орам құрсауы бар, қорғанынан құс ұшып өте алмас, мұнарасы көкке таласқан, салтанаты ғаламнан асқан астана-байтақ, Түрік жұртының ұйтқы-тірегі Орда-Балық кентінің қирап тозған үйіндісі екен!..

Міне, сыртқы ор. Түйе бойламас терең еді. Арқан жетпес жалпақ еді. Енді бар бедері тегістеліп, ешкі секіріп өтер ұзыншақ ойпаңға айналған. Суы құрғаған ескі арықтан да жайдақ.

Мынау – үш қабат қамалдың сыртқы қорғаны. Ентелей жеткен, тіке шапқан жауды қиялай ұратын, кесе ататын үшкіл бұрышты, ирек-ирек, аумағы ат шаптырым бекініс. Енді есек бойына да жетпейтін жал-жал үйіндіге айналыпты. Мен өзенді құлдай келген түстік беттегі кең қақпаның – бір заманда Шын мен Үндіден, Иран мен Ұрымнан сән-салтанатымен саудыраған тізбек-тізбек керуен кіретін, ұлы қағанның мың сан әскері шеру тартып өтетін бас дарбазаның орны үңірейіп жатыр.

Жүрегім қан жылап, ішке бойладым. Шағылған көзе, қираған құбыр, кетілген кірпіш сынықтарынан аяқ алып жүргісіз. Аттаған сайын өткен өмір, өшкен тірлік иісі шығады. Бірақ тітіреп тұрсам да, түгел көруім қажет еді.

Міне, екінші орам, яғни аралық қорған. Жалынсыз шоқ қызуымен тастай шыңдалған, шаршылы, бозғыл кесектер сыналай өрілген мықты бекініс. Қоспақ қабырғалар тып-типыл, әскери мұнаралардың сорайған ұстындары ғана тұр. Жүз қадам сайын бір өлі мұнара. Өлі мұнараның жарыла қираған, жел мен жауын мүжіген қаңқасы.

Алға... алға қарауға дәтім жетпейді. Бірақ амал қанша!..

Ұзыннан-ұзақ созылып, етпеттей жығылған айдаһардың жонындай дөңкиіп, өліп жатыр... Құлаған, шөккен, шаң, топырақ басып, бар бедерінен айрылған орталық қамал!..

Тіке тас қабырғадан түйетайлы белеңге айналған, бірақ тозған үйігінің өзі екі-үш найза бойындай, тұл-тұлан, меңіреу-мылқау қорғанның қыр арқасына еміне, ауыр өрмелеп, буыным қалтырап әрең шықтым.

Өлмеген жан шыдайды, шықпаған көз көреді.

Шыдадым, көрдім.

Жүйкем – тас, жүрегім – мұз.

Бүгінгі күнге жеткенде, бұрынғы күнімді қалай ұмытайын. Кешегі емес. Бір жыл, он, жүз жыл емес. Мың жыл бұрынғы. Мың жылдан бұрынғы.

Қорған, қорған емес, жал үйіндінің үстінде, салқын сәулелі ай астындағы ұлы қаланың өлік сұлбасына, өлік сұлбасының тозған жұқанасына қарап тұрмын.

Бірден көзіме шалынғаны – Көк Сарай. Еңселі еді, сәулетті еді. Бозғыл қыштан қаланған, тоғыз қабатты аңсағай мұнара кейіпті ересен ғимарат. Мен сән түзеп, салтанат құрған, Сары теңізден Ақ теңізге дейінгі, Інжу өзеннен Мұзды дарияға дейінгі жарым дүниені қамтыған ұлан-байтақ ұлысқа хукім жүргізген Ұлы Қаған Ордасы – үгіле шөгіпті, соның өзінде биіктігі арқан бойы; түстік қанаты арса-арса, қалған үш тарабы – мүжіле тозып, топырақ басқан тіпе-тік қия – түйе өркеш, шошақ төбе. Өлі сарай. Айдынды, әсем тұлғасын қираған қаңқасы көмген алып қорым.

Мықшия тырмысып, құлаған, тозған, өлі сарайдың үстіне шықтым. Төрт тарап – бір кездегі ұлы қамал, байтақ шаһар – алақан аясында тұр.

Міне, жаңа ғана өзім асып өткен түстік қабырға. Жал белестің тіршілік нышаны жоқ. Тек ол да ұзыншақ үйіндіге айналған шығыс беттегі қорғанмен қиысатын тұс дөңкиіп, зорайып көрінеді. Бұл жерде таңдаулы әскер тұрағы, түпкі қамал ішіндегі берік бекініс – Төрткіл мұнара бар еді. Жоны күдірейіп, топырақ астында жатыр. Батыс қабырға да андағайлап көрінеді. Ішкі қамалдың қос қабат қақпасы осы арада болған. Тіркесе салынған, еселі екі қабырға, бірінен-біріне өтетін екі дарбаза. Ол да сайыпқыран әскер тұрағы қызыметін атқаратын Доғал мұнара шеңберлене үйіліп қалыпты, ортасы ойыс, жиегі күдіс, бағзыдағы бар бедері анық аңдалады. Төрткіл мұнара сияқты, Доғал мұнара да орталық, негізгі қорғанның өзінің ішіндегі дербес қамал, алынбас бекініс еді. Алыныпты. Бүкіл байтақ кентпен бірге. Алынбаса, қирамас еді ғой... Міне, терістік бет. Қамалдың бұл тұсы, бергі жақ – сірә, аса соғып, тура ұрған жел әсері, түйетайлы емес, тік, жалаңаш қабырғаның өзі. Өзі емес, құлаған, төменнен көтеріліп, жоғарыдан басылған, сөгіле тозған жұқанасы. Бір сәт өткен дәурен, күш-қуат, сән-салтанат нышандарын тамашалай қарап тұрып, қайтадан көкірегім мұңға толды. Жұрты қираған, халқы тозған. Қала ішіндегі, бір кездегі тұрғын үйлердің қатар-қатар, тақта-тақта іргелерінің ғана сұлбасы көрінеді. Бәрінің үстін көде басып, жер болып кеткен. Ешқандай тіршілік белгісі жоқ.

Бар екен. Әнеу бір үйіншек артында екі ешкі, үш-төрт қой көрінеді. Ешкі – күрең, қой – қара бас ақ. Біздің малға ұқсамайды. Сірә, осы өңірге кейіннен келіп қоныстанған әлдебір момын жұрттың бәсіресі. Күндіз өлі қала үстіне әкеп жайып жүрген малдан аңдаусыз бөлініп қалған. Енді менің иісімді сезіп, қашайын десе жер тар, ұйлыға үрейленіп тұр. Үрейленбеген – ала тай. Қорғанның арғы бетінен шыға келді. Топырақ белес үстіне. Самалға кеудесін тоса, құйрық, жалы төгіліп, желдеп тұр. Шымыр, сергек. Құлағын қайшылап қарайды, бірақ қашатын түрі жоқ.

Кенет, қаңғырып тұрған басыма қисынсыз ой келді. Қисынсыз емес, әбес. Қара бас қойды тамақтасам ба екен, ала тайды жарсам ба екен. Қарным ашқаннан емес. Тәбет – атымен жоқ. Менің өлі жұртымның орнына құрбандыққа. Осыншама қатал Тәңірінің жолына.

Бірақ менің уақытым тапшы. Басыма түскен бақытсыздықты толық байыптап болғам жоқ. Асықпасам да, ауыр аяқ, жедел жүріспен, сыртқа шықтым. Астана жұртымның алып сүйегін – еркін заман өткерген, қызықты дәурен сүрген ата мекенімді, басынан құты көшкен, жермен-жермен болған қайран Орда-Балықты үш айналдым. “Елді халық едім – елім қане? Қағанды халық едім – қағаным қане?” – деп, көкірегім қарыс айрыла, зар тұттым. “Өткен елімді қайдан табам? Өлген қағанымды қалай тірілтем? Кімге ісімді берем? Кімге күшімді берем? Ендігі тірлікте не мән бар?! Ендігі өмірдің қажеті қанша!..” – деп, бұл жалғаннан түнілдім.

Кенет... сыртқы қамал жиегінде, ай сәулесіне шағылысып, ағарандай шашылып жатқан кесек-кесек сұр тастарға көзім түсті. Бірден аңдадым. Баяғы кіреберіс қаппа аузындағы алып ескерткіштің жұқанасы. Дәп солай. Дүңгене жат жұрт сындырып шаққан. Өткендегі ел иесі, жер иесінің бар таңбасын біржола өшіру ғана емес. Әлденендей қажетіне, сірә, жаңа құрылыс үшін, жарқалап бұзып, түгел тасып әкеткен. Мынау – іске жарарамаған қалдығы. Иә. Кедір-бұдыр, үшбұрыш, доғал, әрқилы сынықтар. Бүтін беттері толған жазу. Әрине, көмескі – ойылған, кетілген, үзілген. Көлеңкелі жарықта ажырату мүмкін болмады. Тас та тозыпты.

Көп сынықтың қақ ортасында кеудесін керіп, еркін тұрған үлкен кесекке келдім. Тани кеттім. Көзіме оттай басылды. Ескерткіштің жоғарғы ұштығы. Бар бедерімен аңдағайлап тұр. Өшпес таңба, өлмес ұран. Самұрық-Бөрі! Бірі – Батысқа, бірі – Шығысқа қарап айбат шеккен Қос Киенің сол жақ сыңары. Бір замандағы күш-қуат тепсініп тұр, айдын-салтанаты сол қалпында. Тұмсығы өткір, көзі қарақты, тұяғы серпімді. Жон арқасы мен бауыры тақталы берен. Қаржи ашылған аузында – дөңес шар, – аспандағы айды аламын деп тұр. Бірақ жалғыз, қарымы қысқа. Алдыңғы сирағы тобықтан сынған, артқы, бұлшықты жілік, шеңгелді тұяғы ғана қалған, бедерлі сұр тас. Жансыз, қимылсыз. Сыңарынан айрылған, құты ауған жарты Кие.

Бір замандағы Қос Киенің аралық бауырындағы, төбесі үшкіл, беті жайпақ тақтаға ежелгі шырша жазумен бедерленген Дұғаның астыңғы бөлігі жоқ, оң жақтағы бастауы және кетілген. Үңіле қарағанда: Көк, Тәңірі, Түрік деген үш-ақ сөздің сұлбасын ажыраттым.

Көк – құлады, Тәңірі – тастап кетті, Түріктің бағы қайтты.

Енді не қалды? Үйілген топырақ, қираған тас қана.

Көкжиекті қаптай жауып, ұзыннан-ұзақ созылып жатқан Орда-Балықтың қираған өлігіне – ұлы қағанның Көк-Сарайының орнындағы шошайған үйік, оң қанаттағы Төрткіл мұнара, сол қанаттағы Доғал мұнараның дөңкиген төбешіктеріне – Ұлы Түрік астанасының адыра қалған жетім жұртына үңіле төніп, бұрынғы сән-салтанатқа таңырқамай, кейінгі мүсәпір-мүшкіл жағдайға жаны ашымай, мың жыл бойы аспанның арғы жағынан селқос қарап тұрған жарық айға желкемді бере, Самұрық-Бөрінің сұр тасына иегімді сүйеп, ішім тартыла өксідім. Енді өлгеннен басқа не қалды дедім. Ендігі тірлік – азап дедім. Елім жоқ, жұртым жетім, мен де кетейін дедім. Осы жерде. Осы қазір.

Өткенімді жоқтап тұрмын деп ойладым. Бүгініммен қоштасып тұрмын деп байыптадым. Өкси ұлып, өкіре жылап тұрмын деп білдім. Бақсам... Дауыс жоқ екен. Ішім қабысып, тамағым қыр-қыр етеді. Үн шықпайды. Өз зарым, тым құрыса, өз құлағыма жетпей жатыр екен. Таң қалып үлгермедім. Кенет санада әлдебір жарықшақ пайда болды.

Зарлының зоры – сен емес, деген үн жеткендей құлағыма. Әуелгісі де, соңғысы да сен емес. Жоқтаған, сықтаған. Содан соң... бәрі де бастапқы калпына келген. Кім? Жолды-тегін айтыпты. Жолды-тегін – Менің өзім екем!

Тарыққан шақта, түңілген шақта, бар үміт үзілген шақта, жоғарыда Көк Тәңірі, төменде Жер-Су: “Уа, Түрік халқы жойылмасын!” – депті. “Ел болсын, кемеліне толсын, жасай берсін!” – депті. Құдыретті Тәңірі алқаған соң, қасиетті Жер-Су қолдаған соң, ата-бабам жаңа күш, қажымас кайрат тауып, қайтадан дүр көтеріліпті.

Мен де жер шеті, ғұмыр өлшемі – мынау иен дала, құлаған қала емес, басқа бір мекен, басқа бір заман екенін бұлдыр түйсікпен аңдағандай едім. Өткенімді қимасам да, көнбеске қылаж жоқ. Болашаққа үміт артсам да, берік сенім және жоқ. Әрі-сәрі теңселіп, әжептәуір отырдым. Ақыры... есіме түсті.

Атып тұрып, алға қарай аршындай ұмтылдым.

Әкем Білге-қағанның басына, ағам Күл-тегіннің басына тәуап етуім керек екен. Медет сұрауым, күш алуым керек екен!

Орханнан жалдап өттім. Табан астым – салқын малта тас; баяу ағысты қоңыржай су – бауырымнан асып, қабырғама жетті. Аузымды айқара ашып, тұмсығыммен сүзе жүріп, құмарлана іштім. Бойым сергіп, кеудем көтеріліп қалды.

Өзеннің арғы бетіне өте салысымен тағы да көңілім құлазыды. Жыныс тоғай еді. Жұқанасы жоқ. Қалың қияқ еді. Сары қурай, қоңыр жусан ғана. Жер тозған. Ол – жер ғой, тауансыз топырақ. Ал тас... мәңгі тас – мызғымауға тиіс. Әкем қаған орнатқан, батыр ағам Күл-тегіннің кешені. Арада үш-төрт жыл өтпей, өзім орнатқан, әкем Білге-қағанның кешені. Есіме бұлдыр бір суреттер оратылды. Иә. Ел жаңарған. Бірақ өлмес өзегі бүтін еді. Арада қаншама заман – он жеті ата өткен соң қайыра көтерілген жұртта, жарым дүниені қайтадан дәргейіне келтірген жиһангер қаған тұсында, Киелі кешеннің екеуі де өз орнында тұрған. Ұрпақтары мүнәжат

етіп, тәубаға келіп, тілек тілеген. Дұғасы қабылданып, бар мұраты орындалған. Әлі де сол қалпында болуға тиіс. Бірақ... жүрегім қайғыда, көңілім күпті. Қалам – анау, үйілген топырақ. Халқым – қайда кеткені белгісіз, сірә, жер бетінде жоқ. Сонда...

Мөлдір Орханның осы тұстағы оң тармағы – күмісті кәрі жылға – Көкшіннің жағасына тоқтап, өрекіген еңтігімді бастым. Бауырымды сызға төсеп, етпеттей жатып, тағы да су іштім. Бәлкім, атау-керем шығар... Дәл осы арада үзіліп кетсем жөн еді. Үзілмедім. Бойыма қайтадан там-тұмдап әл кіргендей. Төрт тағандай тұрып, суды салдырата, баяу жалдап, арғы жағаға шықтым. Тақыр тепсенде тұрып, түн түре қарадым. Киелі, егіз ғибадатхана, төңірегіндегі сән-сәулетімен қоса аумақтанып, мәңгілік ай астында толықси мүлгіп, тай шаптырым жерде – маңдай алдымда тұрса керек еді. Жоқ. Екеуінің аралық шамасы – қарсы бетте биік шатырлы ақ там көрінеді. Қасында жапырайған киіз үй. Әлсіз жылтыраған оты бар, басқа тіршілік белгісі байқалмайды. Тек сол қанатта – қазықтай шаншылған әлдене қарауытады. Дәтімді бекітіп, еріксіз алға аттадым.

Әуелі – оң қанат. Білге-қаған әкемнің аруағына салынған киелі ғибадатхана. Биік барық төрінде – мәңгілік ғұмыр бейнесі тасбақа тұғырға орнатылған, атты кісінің ұсынған қолы жетпес, бітікті, әсем сынтас. Білге-қаған ескерткіші дегеніңіз осы. Төрт қырлы, жалпақ, биік ескерткіштің екі қанаты – қаптаған мүсін-тас, қой-тастар. Кең сарай, келісті қоршау.

Қоршау тұр екен. Бұрынғы – сырты терең орлы, тас қабырға емес, әр жерде бір қада қағылған, ілдалдалап тартылған сым. Осы арада болған... деген белгі тәрізді. Енді жоқ. Сынтас та, мүсін де, басқасы да. Киелі ғибадат орнының жұқанасы да қалмаған. Тек батыс жақ бұрышта жартылай топырақ көмген, ортасы ойық, үлкен, төрт қырлы құрбандық тасы ғана жатыр. Қалған жер – шаршылап, түгелге жуық қазылған. Жалпағынан қопарып, ақтарып-төңкеріп, қайта тегістепті. Сірә, қазына іздеген. Немесе басқа бірдеңе. Үстіндегі барын, астынан тапқанын түгел тасып әкеткен. Неге, не үшін? Мен әудем жерде тұрған, екі кенере, түйетей шатырлы, үлкен темір қақпалы, биік ақ үйге қарадым. Сонда. Бәрін сонда тасып апарған. Қалған-құтқан жәдігерді түгел. Әлбетте, барық бұдан көп бұрын құлаған, оның құрылыс тасы түгел қолды болғаны күмәнсіз еді. Мүсіндер де садаға. Тек бітікті сынтас аман болса игі еді. Аман. Түйсігіммен сезіндім. Қираса да, сұлбасы бар. Тәуба айтасың ба, тарығасың ба?..

Білге-қаған-әкемнің жайы белгілі болды.

Енді Күл-тегін-бахадүр-ағамның киелі орнын көруім керек. Көріп тұрмын. Шамалап тұрмын. Нақтылау қажет еді.

Уа-а, бар екен! Түгел болмаса да, тұқылы. Өзі болмаса да, жұқанасы. Ең үлкен қуаныш – тасбақа тұғыры кеткен сынтас!..

Әуелі төңірегін мұқият айналып шықтым. Барықтың елесі де жоқ. Қатар-қатар тұрған еңселі мүсіндер мен әдемі қой-тастар, күзетші қабылан-тастар түгел ғайып. Әр жерде шашылған, үлкенді-кішілі тұғыр-

тастардың түбіршегі, қыш құбыр сынықтары, бірді-екілі шаршы кірпіштер. Батыр ағамның өзінің айдынды мүсіні көрінбейді. Тек жан-жүрегі, өсиет-өнеге, ерлік дастаны мәңгіге қашалып жазылған алып сынтасы ғана.

Қасиетті ғибадат кешенінің орталық, негізгі бөлігі биік темір шарбақпен қоршалған екен. Яғни, иесі бар, күзеті, қарауылы бар деген сөз. Яғни, әлдебір жаңа мекенге, алыс аймаққа ауған ел – ата жұртын ұмытпаған және ескіден қалған мұрасын қастерлеп отыр деген сөз. Бірақ мұның бәрі көңілге жұбаныш емес еді. Жалғыз ғана жұбаныш, жұбаныш емес, сүйініш әрі қайғы – қаған ұлы, қаған інісі, батыр ағамның киелі сынтасы.

Ерттеулі ат бойындай темір шарбақтан асып түсіп, тура өзіне келдім.

Жете бере, елжірей буыным босап, елбіреп, есім ауа толықсып, тәкаппар, асқақ, алып Көк Тасты құшақтай, шөкелеп отыра кеттім. Мың, мың жылға созылған, сән-салтанатқа толы ғұмырым, ерлік заманым, елдік мерейім – енді қайта айналмас даңқты тарихым... көкейімді тесіп, көз алдымнан түгел өтіп жатыр. Мәңгі болса да жансыз Көк Тасты құшақтап, өткенімді жоқтап отырмын. Еңселі ел едім, қу топырағым ғана қалыпты. Қара ормандай көп едім, жалғыз өзім ғана қалыппын. Күйреп, күңіреніп отырмын. Бауырым езіліп, ішім өртеніп барады. Еріп, қорғасынға айналсам керек еді, күйіп, күлге айналсам керек еді. Өткен тарихтың бар салмағын, жалған ғұмырдың барлық зарын көкірегімде түйіп, талықсыған, мең-зең, алмағайып халде қанша отырғанымды білмеймін. Бәлкім, он үш ғасырға жуық – тура бір мың екі жүз жетпіс үш жыл, бәлкім, қас қағым ғана сәт.

Көк Тастың бедері қайтадан күш берді, қайғым көтерілмесе де сейілді. “Аруақ!!..” – деп, ақыра түрегелдім. Ырғи секіріп, төрт қырлы сынтастың түйе бойынан биік, жоғарғы, доғал бұрышына ойып сызылған таутеке таңбаны қос алақаныммен сипап өттім. Содан соң қасиетті бітіктің бар жазуын көкірегіме құйғым келгендей, құшақтай өбіп, қармалай сылап, оң беті мен екі жақтауын түгел айналып-толғандым. Бар бітімі сақталғанмен, замана салған жаракаты көп екен. Сол жақ иығы опырыла сыныпты. Оң жақ етегі ойылып түсіпті. Бірақ бар киесі басында. Бар лепесі күшінде. Толқына шымырлап, төрт табанымнан өтіп, өне-бойымды жайлап барады. Бар қуатым, бар бақытым қайтып оралған сияқты.

Бірақ одан не қайыр. Бұл қуатты кімге берем? Бұл бақытты кіммен бөлісем?

Қайтадан құлазып, қаған ұлы, қаған інісі, батыр ағамның қасиетті бітігі жазылған алып сынтастың түбіне бүкшиіп отыра кеттім. Бетімді бедерлі Көк Тасқа басып, тамырым тартылып, жүрегім суып, тағы да қалғи бастадым. Біржола қалғуым керек. Мәңгілік ұйқы. Осы Көк Тастың түбінде өлуім керек еді. Өткен он үш ғасырдың бар салмағын арқалап, сонау Алатаудан шығып, Алтайдан асып, Ұлы Дала – ежелгі құт мекеніме өлу үшін келген екем. Аруақ! Әкет мені де өзіңмен бірге! Мына қорлыққа, мына құлдық өмірге, мың жылдық зарлы, жалқы тірлікке бұдан ары шыдай алмаймын! Құтқар, бір басыма түскен, жүз ат көтере алмас

азаптан! Сен – бар мұратыңа жетіп кеттің. Мәңгі азатсың. Мен – бір мұратыма жетпедім. Заманым зұлым, өрісім тар болды. Бірақ бар қаруымды төрт тарапқа бірдей сермеп өттім. Міне, қартаймасам да қажыдым. Маған өкпең жоқ. Тыным бер енді. Құшағыңды аш, қойныңа ал!..

Көк Тас селт етпеді. Бізбарлы, салқын. Манағы бар жылуын бойына жиып алған. Мені хош көрмей тұр. Өткеніме толық риза емес. Неге менің өзімдей болмадың дейді. О-оо!.. Сенің заманың да, талайың мен тұрпатың да өзгеше еді. Сен – арыстан едің. Арыстан ғұмыр кештің, алыптармен айқасып, арыстан өлімімен кеттің. Біз... кім болсақ та, бақа-шаянмен алыстық, тышқаншылап өттік. Енді ит өлімімен өлу ғана қалды. Ал мені! Рақым ет!..

Көк Тас мызғымады. Алыстай түсті, еңселене түсті. Сәт сайын биіктей берді, тереңдей берді. Келер мезетте басы бұлтқа жеткен құзар жартасқа айналды. Бетін көлеңке тартып, мұңдана томсарып қалды. Ойлап тұрсам, дәл бүгінгі күні ол да жалғыз екен. Бәрі де Тәңірінің ісі.

Уа, құдыретті Тәңірім! Өзің жараттың, өзің алқадың. Өзің күш-қуатқа жеткіздің. Ол дәурен – мың, екі, үш мың жыл, қаншама ғасыр – көрген түстей өтті, кетті. Енді басқа бір заман келді. Еліңнің жағдайы анау. Еріңнің жағдайы мынау. Алқамасаң да аясаңшы! Бұдан әрі шыдай алмаймын мынау қу тірлікке! Көк Бөрі болып туып едім, барақ ит кебінде жүргім келмейді. Қайтар бұрынғы күнімді. Әйтпесе, дәл осы арада, түнектен шығып, тірліктен опа таппаған жүрегімді жұлып алып, Көкке ат! Аталарымның қасына жетейін. Мәңгілік тыным табайын! – дедім.

Кенет қара аспан қақ айрыла күн күркіреді. Күтірлеп, шатырлап найзағай ойнады. Жарқылдай созылып жай түсті. Селдете бұрқырап нөсер төкті. Көк Тәңірі күміс қамшысын үйіріп, айбаттана ақырған сайын, көгілдір жалқын, аспан текті жарықта үнсіз томсарған Таңбалы Жартас асқақтай түседі, кеудесін кере, мәңгілік Көкке бағып, өзінің де ерекше бітіс, асыл қасиетін айғақтай түседі. Мен – мәңгілік ғұмыр, Мен – мәңгілік рух, Мен – мәңгілік тарих дейді, Көктегі дабылға жаңғырыға үн қосып. Өз басымдағы алмағайып кеп, ауыр ахуалды ұмытып, мен де Тәңіріге бақтым. Көк Тасқа телміріп, ет-жүрегім езіліп, өне бойым от оранып, шатырлаған найзағай, бұрқыраған жауын астында, үнсіз, тілсіз отырып қалыппын.

Көк Тәңірі хақ құдыретін – күш-қуаты мен рақымын, ашу-наласы мен ақыл-парасатын... өзінің бар екенін, бәрін де көріп, байқап, бағдарлап отырғанын әйгілеген соң, жауын басылды, бұлт сейілді, ауа тұнып, айдың жүзі жарқырай ашылды.

Тағы да екеуден-екеу, оңаша қалдық. Көк Тас және Мен – Көк Бөрі.

Көк Тасқа бажайлап қарасам, мана аспан айрылып, найзағай ойнап, топан төгілгенде мызғымаған, қайраттана, қатая түскен Қаған ұлы, Қаған інісі, Батыр ағамның әрбір бедерлі таңбасынан тамшылап жас ағып тұр екен.

Ал Көк Бөрі жылай алмайды. Көзімде жас жоқ. Бірақ жүрегім қан жылап тұр еді.

Екеуіміз де үнсіз қалдық.

Жоғарыда Қара Аспан, төменде Қоңыр Жер. Екі ортасында Көк Тас пен Көк Бөрі...

... Бір мәурітте ес жиып, тұл бойыма қарасам, өзімнің жұмыс кабинетімде, қаптай жайылған қызыл кілемнің төрінде, көк-ала құрақ көрпе үстінде, иығымда оқалы, жеңіл шапан, малдас құрған қалпы, шоқиып отыр екем. Үш қабырға – кітап толы сөрелер, төбеде – алты құлақ кәрлен люстра, төр жақ – тұтас терезе... Жеңіл перделі терезе сыртынан жарқ-жұрқ еткен найзағай жарығы аңдалады, созыла күтірлеген күн күркірі естіледі. Мен тапжылмай, сол орында тағы біраз отырдым. Жауын басылды. Найзағай тынды. Сірә, түн ортасы ауған. Бәлкім, таң да тақау. Жоқ. Түнек түннің тұңғыық түбі. Төңірек тып-тыныш. Әрекет-қимылсыз, меңіреу, өлі тыныштық.

Кенет... басым – кеуек, кеудем – қуыс екенін аңдадым. Ештеңе жоқ. Өткен елмен бірге кеткен.

Көк Тас алыста. Көк Бөрі... өлген. Бүгінгі әлсіз ұрпағы – мен екем.

Жалған заман, жат жұрттағы жалғыз мұңлық.

Бәлкім... алау от болып тұтанбаса да, әлсіз шырағдан – түнек түбінде жылтыраған шоқ, жетім сәуле болып тұрсын деп, арнайы жіберген шығар...

Ол да өткен дәурен.

Енді... мұндағы халық... менсіз де тіршілік жасайды.

Өзімді осылай деп алдарқаттым.

Содан соң... онсыз да зая кетіп жатқан өмір, еріне тұрып, жазу столыма келіп отырдым да, кезекті шығармаға кірістім. Әдепкі бір әңгіме. Жаңа ғана басымнан кешкен жағдайды мәңгілік тас емес, баянсыз ақ қағаз бетіне таңбалап, уайым-шерімді тарқатам. Екі-үш күндік алданыш. Азапты қуаныш. Сұрқай тірлікке демесін...

Міне, жазып біттім. Ойдағы межеге жетпесе де, жобаға келеді.

Бірақ іштегі қайғы тарқамады. Керісінше, қалыңдай түскендей. Арылмайды, айықпайды.

Енді, амал жоқ, келесі хикаяға кірісу керек.